

УДК 342. 51

С.Г.Серьогіна, канд. юрид. наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ Уряду ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Спосіб формування уряду відіграє важливу, однак не вирішальну роль у визначенні форми правління. Значно суттєвішими є підзвітність і спосіб політичної відповідальності уряду, що можуть розглядатися як елементи і класифікаційні критерії форми правління. Проблеми відповідальності уряду традиційно перебувають у полі зору теоретиків держави і права, а також конституціоналістів. Серед робіт, присвячених конституційній відповідальності уряду в загальному контексті форми правління, слід відзначити праці таких українських дослідників, як А.З.Георгіца, Р.М.Павленко, В.М.Шаповал та ін. [Див.: 4; 19; 24]. Конституційно-правові аспекти відповідальності уряду в контексті взаємин між гілками влади за різних форм правління розглядаються сучасними російськими науковцями, як-от: В.В. Маклаков, М.А.Сапронова, Б.О.Страшун, В.Є.Чиркін та ін. [Див.: 7; 11-12; 19; 22]. Світовий досвід застосування конституційної відповідальності уряду певною мірою відображено американськими ученими Дж. Тарбером і Дж. Уілсоном [Див.: 18; 20], французькими державознавцями Ф.Арданом, Ж.-П.Жакке [Див.: 2; 5] та іншими зарубіжними авторами.

У зазначених вище наукових працях для характеристики сутності та змісту відповідальності уряду застосовуються терміни “юридична”, “конституційно-правова”, “політична”, “парламентська” тощо. При цьому одні вчені використовують їх як синоніми, другі називають їх суміжними, а треті вважають, що обсяг цих понять взагалі не співпадає. Це пояснюється дискусійністю питань юридичної й конституційної відповідальності взагалі і відповідальності органів публічної влади, зокрема. На сьогодні загальноприйнятого визначення конституційної відповідальності, її природи, підстав, елементів і форм не існує, без чого неможливо чітко встановити поняття й моделі урядової відповідальності. Тому завданням цієї статті є дослідження співвідношення конституційної відповідальності з політичною й парламентською, а також типу відповідальності уряду з обраною формою правління.

Усе розмаїття поглядів на сутність і співвідношення конституційної

відповідальності з іншими видами відповідальності зводиться до наступного. Одні правники вважають, що вона є категорією соціальної відповідальності, що об'єднує політичну, моральну і юридичну відповідальність [Див.: 3, с.84]. Інші доводять, що вона не є політичною, бо її підстави можуть знаходитися поза сферою політики: вона може бути застосована за вчинення злочину чи з моральних причин [Див.: 24, с.39]. На думку деяких авторів конституційна відповідальність є політичною, але не будь-якою, а тільки тією, що набуває конституційної форми [Див.: 15, с.281]. Існує позиція, згідно з якою вона є різновидом політичної відповідальності і відіграє стосовно останньої підпорядковану роль [Див.: 1, с.31].

На наш погляд, політичну й конституційно-правову відповідальність треба розмежовувати, оскільки вони мають різні природу, підстави, цілі й наслідки. Конституційно-правова, будучи самостійним видом юридичної відповідальності, може застосовуватися тільки за правопорушення (делікти) в конституційному праві, тобто підставою правової відповідальності уряду є встановлений факт правопорушення з боку урядовців, передбачений конституційним законодавством. Політична відповідальність має принципово інший характер, оскільки її підстава – недоцільність діяльності посадових осіб, а не вчинення ними правопорушень. Підстави політичної урядової відповідальності можуть бути різними: зміна розстановки сил у парламенті; невідповідність дій урядовців інтересам політичної партії, членом якої вони є; підозра в неблаговидних вчинках; результати процедури інтерпеляції чи запитів депутатів тощо. При цьому конституційно-правова відповідальність майже завжди має політичне забарвлення, тоді як політична не завжди може бути конституційно-правовою. Наприклад, відставка уряду в результаті неналежного виконання урядовцями своїх обов'язків як форма конституційно – правової відповідальності завжди має наслідки політичного характеру. Якщо ж уряд зміщується у зв'язку зі зміною розстановки сил у парламенті, то ніякого конституційного делікту тут не виникає.

Підстави відповідальності є визначальним критерієм не тільки для відмежування конституційно-правової відповідальності від політичної та їх форм, а й для вирішення питання, чи є це відповідальністю взагалі. Наприклад, усунення урядовців з посад може відбуватися з різних причин, але якщо зняття з посади пов'язано, наприклад, зі смертю, станом здоров'я, виходом на пенсію, добровільною заявою про відставку за власним бажанням тощо, це не може розглядатися як форма відповідальності.

За цільовим спрямуванням ці види відповідальності також відрізн-

няються, оскільки мета конституційно-правової полягає у припиненні порушень конституційної законності, а політичної – в усуненні невідповідності між урядовою політикою й вимогами глави держави чи парламентської більшості. Крім того, якщо наслідками реалізації конституційно-правової відповідальності є застосування юридичних санкцій (приміром, імпичмент), то політична може обмежуватися наслідками політичного характеру (наприклад, відставка уряду в разі відмови в довірі з боку парламенту не викликає юридичних санкцій).

У багатьох роботах з конституційного права зарубіжних країн термін "політична відповідальність уряду" вживається як синонім його парламентської відповідальності. При цьому зазначається, що остання передбачає солідарну відповідальність уряду за політичний курс та здійснювану ним управлінську діяльність [Див.: 13, с.128-138]. На нашу думку, політична відповідальність уряду – поняття, ширше за змістом, оскільки включає в себе форми урядової відповідальності не тільки перед парламентом, а й перед главою держави.

Політична відповідальність об'єктивується в суспільному житті через певні форми, що розрізняються за своїми підставами, суб'єктивним складом, процедурою та юридичними наслідками. У державознавчій літературі вирізняють такі її форми перед парламентом – як відмова у довірі, вотум недовіри (резольюція осудження), відповідальність за виконання бюджету; а перед главою держави – усунення ним усього складу уряду чи окремого міністра [Див.: 11, с.289]. В.М.Шаповал вважає формою конституційної відповідальності уряду його парламентську відповідальність і відповідальність у порядку імпичменту як особливу процедуру конституційної й політичної відповідальності вищих посадових осіб виконавчої влади, яка реалізується за участю парламенту [Див.: 23, с.194].

Режим політичної відповідальності уряду в зарубіжних країнах є різним і багато в чому зумовлений конкретною моделлю формування цього органу державної влади. У попередніх публікаціях автором цієї статті вже було визначено основні моделі формування уряду в зарубіжних країнах. Отже, можемо виокремити головні системи (способи) політико-правової (конституційної) відповідальності уряду: а) абсолютно позапарламентський; б) обмежено позапарламентський; в) напівпарламентський (президентсько-парламентський); г) обмежено парламентський; д) абсолютно парламентський; е) квазіпарламентський (псевдопарламентський).

Абсолютно парламентський вид політичної відповідальності виникає, коли уряд несе відповідальність у повному обсязі виключно перед парламентом. Якщо він відповідальний в основному перед парламен-

том і лише частково перед главою держави, можна вести мову про обмежено парламентський вид відповідальності. У країнах, де уряд відповідає рівною мірою перед парламентом і главою держави, існує напівпарламентський вид його політичної відповідальності. Обмежено позапарламентський означає повну відповідальність уряду перед главою держави і у чітко обмеженому обсязі – перед парламентом; а абсолютно позапарламентський – виключно перед главою держави.

Виключно (абсолютно) позапарламентський спосіб відповідальності уряду притаманний абсолютним монархіям. У країнах з такою формою правління останній є лише виконавчим апаратом монарха, а тому несе відповідальність виключно перед ним. Так, Конституція Саудівської Аравії 1992 р. проголошує короля главою Ради міністрів. Заступники Прем'єр-міністра і міністри, які призначаються королем як главою виконавчої влади, зобов'язані виражати солідарність з монархом і відповідають перед ним за проведення політики – держави й шариату. Король має право у будь-який час розпустити чи реорганізувати Раду міністрів. Емір Катару згідно з Конституцією 1970 р. є Прем'єр-міністром Ради міністрів, діяльність якої здійснюється тільки під його керівництвом. Міністри несуть перед еміром колективну політичну відповідальність за виконання загальної політики держави, а кожен міністр – індивідуальну за виконання своїх обов'язків і реалізацію повноважень міністерства. Аналогічне положення щодо колективної політичної й індивідуальної відповідальності кожного з членів уряду перед султаном закріплено Основним Законом Оману.

Обмежено позапарламентська модель урядової відповідальності існує у президентських республіках, де президент є одночасно главою держави, виконавчої влади і, як правило, уряду. Прем'єр-міністр якщо й призначається, то виконує роль “адміністративного прем'єра”, тобто організатора роботи останнього. Така триєдина роль президента позначається й на статусі уряду, який несе політичну відповідальність тільки перед главою держави. Однак це не виключає конституційно-правової відповідальності урядовців перед парламентом, хоч вона застосовується досить рідко, а її підстави мають не політичний, а здебільшого кримінально-правовий характер. Сформульовані узагальнення можна проілюструвати прикладами з конституцій тих республік, які за формою правління дослідники одноставно відносять до президентських.

Так, згідно зі ст. II Конституції США 1787 р. виконавча влада здійснюється Президентом. Президент, Віце-президент і всі цивільні посадові особи усуваються з посади, якщо в порядку імпічменту вони будуть визнані винними у зраді, хабарництві чи інших тяжких злочинах

або проступках [Див.: 10, с. 308, 311]. Конгрес США не може висловити вотум недовіри ні уряду (якого, на відміну від інших президентських республік, як вищого колегіального органу виконавчої влади, взагалі немає), ні окремим урядовцям (керівникам департаментів і відомств).

Аналогічний підхід відображено й у Конституції Грузії 1995 р., яка проголошує, що члени уряду відповідальні перед Президентом і можуть бути звільнені з посади його указом. Водночас передбачається, що у випадку державної зради, вчинення інших злочинів чи порушення Конституції парламент може в установленому порядку усунути з посади як Президента Грузії, так і будь-якого члена уряду [Див.: 16, с.193, 200].

Таким чином, можемо підсумувати, що у країнах із президентською формою правління виникає обмежено позапарламентська модель відповідальності уряду, який у повному обсязі відповідає перед главою держави, який має право усувати урядовців з посад за власним розсудом, і обмежено перед парламентом – у вигляді процедури імпичменту. Взагалі для президентських республік притаманний інститут імпичменту всіх посадових осіб виконавчої влади, у тому числі глави виконавчої влади – президента. Однак його підстави за загальним правилом не мають політичного характеру і не пов'язані зі співвідношенням політичних сил у парламенті. Водночас у таких республіках, як правило, не застосовується інститут вотуму недовіри уряду з боку парламенту.

У парламентських монархіях і парламентських республіках на модель відповідальності уряду безпосередньо впливає спосіб його формування: в обох випадках роль глави держави є формальною. Політична відповідальність за умов парламентського правління здебільшого має *обмежено парламентський характер*. Уряд відповідає перед парламентом, але вотум недовіри чи резолюція осудження викликають припинення повноважень членів уряду, лише коли відставку останнього прийме глава держави. Інакше після консультацій із Прем'єр-міністром глава держави може прийняти рішення про розпуск парламенту і проведення дострокових парламентських виборів, за підсумками яких формується новий склад уряду. При цьому колективна відповідальність уряду перед парламентом із загальнополітичних питань поєднується з персональною відповідальністю міністрів за діяльність очолюваних ними міністерств, інститут же імпичменту не передбачено ні для глави держави, ні для урядовців.

Прийняття вотуму недовіри чи резолюції осудження в парламентарних монархіях застосовується вкрай рідко. Так, протягом XX ст. у Великобританії відмова уряду в довірі застосовувалася лише двічі (в

1924 і 1979 роках), а резолюція осудження не виносилася жодного разу [Див.: 12, с.71]. У Норвегії було тільки два випадки винесення (після 1905 р.) парламентом формального вотуму недовіри уряду – в 1928 і 1963 роках [Див.: 8, с.91].

За Конституцією Данії 1953 р. парламент може висловити вотум недовіри як окремим членам уряду, так і Раді міністрів у цілому. Міністр, який втратив довіру Фолькетингу (парламенту), повинен негайно піти у відставку. Якщо недовіра виноситься Прем'єр-міністру чи Раді міністрів, то відставка уряду настає з моменту формування нової Ради міністрів. Як і в більшості парламентських країн, оголошення вотуму недовіри Раді міністрів може призвести до розпуску парламенту. Рішення із цього питання приймає Король, але тільки за поданням Ради міністрів. Згідно зі ст.16 Конституції міністрам Високий суд Королівства за ініціативою Короля або Фолькетингу може оголосити імпичмент за неналежне виконання обов'язків за посадою [Див.: 9, с.304].

Відповідно до ст.108 Конституції Іспанії 1978 р., якщо Палата представників приймає проект резолюції про недовіру або відхиляє проект резолюції про довіру, Кабінет має піти у відставку в повноу складі, якщо протягом десяти днів Палата не буде розпущена главою держави [Див.: 9, с.394]. Аналогічна процедура передбачена у Великобританії та Нідерландах.

Як уже зазначалося, обмежено парламентський спосіб відповідальності уряду властивий і низці парламентарних республік. Зокрема, ст.72 Конституції Чехії 1992 р. прямо закріплює, що уряд звітує перед Палатою представників (нижньою палатою парламенту) і має право висунути до неї вимогу про вираження йому довіри. Крім того, не менше 50 депутатів можуть внести на розгляд Палати представників пропозицію про недовіру уряду, для прийняття якої потрібна згода абсолютної більшості всіх депутатів. Персональна відповідальність міністрів може мати місце у випадку, коли Президент звільняє члена уряду за пропозицією Прем'єр-міністра (ст.74) [Див.: 14, с.500, 501]. Аналогічний підхід відображено й у статтях 114-116 Конституції Словацької Республіки 1992 р. [Див.: 14, с.474].

Основний Закон Греції 1975 р. закріплює дві форми парламентської відповідальності – відмову в довірі і вотум недовіри. У 15-денний строк після прийняття присяги Прем'єр-міністром уряд зобов'язаний запросити у Парламенту вотум довіри; він може це зробити і в будь-який інший момент. За рішенням Парламенту довіри може бути позбавлений весь уряд або окремі його члени. Пропозиція про вотум недовіри має бути підписана принаймні однією шостою частиною загальної

чисельності депутатів і містити чітке визначення питань, за якими будуть вестися дебати. Вона приймається тільки в тому випадку, якщо буде схвалена абсолютною більшістю голосів загального числа депутатів. Члени Ради міністрів Греції, як і заступники міністрів, несуть колективну відповідальність за загальну політику уряду, а кожен із них – за дії чи недогляди у сфері своєї компетенції згідно із законодавством. При цьому письмова чи усна вказівка Президента Республіки в жодному разі не звільняє міністрів та їх заступників від відповідальності [9, с.276, 277]. Якщо недовіра була висловлена двом складам уряду поспіль, Президент може розпустити парламент як такий, що не забезпечує стабільності уряду.

У багатьох парламентарних монархіях і парламентарних республіках, де існує обмежено парламентський спосіб формування уряду, запроваджено інститут “конструктивного вотуму” з боку законодавчого органу чи його нижньої палати. Зокрема, ст.96 Конституції Бельгії 1831 р. передбачає, що Федеральний уряд звертається до Короля з проханням про відставку, якщо Палата представників абсолютною більшістю своїх членів приймає вотум недовіри, пропонуючи Королю призначення наступника Прем’єр-міністра, або пропонує Королю призначення наступника Прем’єр-міністра протягом трьох днів після відхилення вотуму довіри [9, с.123, 124]. Згідно зі ст.67 Основного Закону ФРН Бундестаг може висловити недовіру Федеральному канцлеру лише шляхом виборів більшістю голосів його наступника і звернення до Федерального президента з проханням про усунення глави уряду з посади. Федеральний президент зобов’язаний задовольнити це прохання і призначити обрану особу. Якщо звернення Федерального канцлера з клопотанням про висловлення йому довіри не зустрінє схвалення більшої частини членів Бундестагу, Федеральний президент може за пропозицією Федерального канцлера протягом 21 дня розпустити Бундестаг. Право на розпуск втрачається, якщо Бундестаг обере більшістю голосів іншого Федерального канцлера. Між клопотанням про висловлення довіри й голосуванням має пройти 48 годин [Див.: 9, с.200]. Процедура “конструктивного вотуму” закріплена й у ст.39/А Конституції Угорщини [Див.: 14, с.326].

Абсолютно парламентський спосіб відповідальності уряду передбачено конституціями деяких парламентарних країн, у яких позиції глави держави є найбільш “слабкими”, а повноваження – представницько-церемоніальними (Ізраїль, Пакистан, Словенія, Швеція). У цих державах глава держави не впливає на політичну долю уряду і не має права розпускати парламент.

Так, відповідно до ст. 116 Конституції Словенії 1991 р. за поданням

не менше 10 депутатів і шляхом голосування більшістю всіх обраних депутатів Скупщина (парламент) може обрати нового Прем'єр-міністра. Таке рішення вважається проявом недовіри уряду, вираженої Скупщиною. Крім того, Прем'єр-міністр може вимагати від останньої вираження вотуму довіри уряду. Якщо такий вотум не виражається більшістю всіх обраних депутатів, Скупщина повинна протягом 30 днів або обрати нового Прем'єр-міністра, або новим голосуванням виразити довіру діючому Прем'єр-міністрові. Якщо цього не станеться, Президент Республіки розпускає Скупщину й оголошує нові вибори. Прем'єр-міністр може поєднати голосування щодо пропозиції про довіру його уряду з голосуванням Скупщини щодо прийняття якогось закону чи щодо іншого питання. Якщо голосування не дає необхідної більшістю, то воно вважається вираженням недовіри уряду [Див.: 14, с.292].

В Ізраїлі колективна урядова відповідальність перед парламентом поєднується з персональною – кожного з міністрів перед урядом – за свою діяльність і за позицію його фракції в парламенті під час голосування з питань урядової діяльності. За Законом “Про недовіру уряду” колективна відповідальність уряду виявляється у висловленні Кнесетом (парламентом) вотуму недовіри, який приймається простою більшістю присутніх на засіданні його членів за пропозицією будь-якої фракції чи блоку. Уряд вважається таким, що пішов у відставку, після того, як голова Кнесету повідомить про це Президенту країни [Див.: 21, с.65, 66]. Колективна відповідальність уряду додатково забезпечується так званою коаліційною угодою, відповідно до якої кожен міністр відповідає перед урядом за своє голосування і голосування фракції, до якої він належить, на засіданні Кнесету; міністр, який проголосував проти рішення уряду чи утримався від голосування без попередньої згоди на те з боку уряду, вважається позбавленим свого місця з моменту оголошення про це в парламенті.

Змішаний (*парламентсько-президентський*) спосіб урядової відповідальності є характерним для дуалістичних монархій і напівпрезидентських республік. У Кувейті, який за формою правління є дуалістичною монархією, модель відповідальності уряду є змішаною, оскільки, з одного боку, конституційно передбачено, що Прем'єр-міністр і міністри перед еміром колективно відповідають за загальну державну політику, а кожен міністр – особисто за стан справ у своєму міністерстві., а з іншого – встановлюється відповідальність уряду і кожного міністра перед Національною асамблеєю (парламентом). Формою політичної відповідальності уряду перед еміром є звільнення з посади прем'єра і за його рекомендацією – міністрів, а перед парламентом – порушення

питання про довіру уряду чи окремому міністрові.

Королівство Марокко різні дослідники відносять до дуалістичної [Див.: 13, с.118; 22, с.142] чи до парламентарної [Див.: 19, с.107-115] монархії. Протягом конституційних реформ 1962-1996 рр. у Марокко затвердився інститут політичної відповідальності уряду перед нижньою палатою парламенту через можливість вотуму недовіри, склалася особлива система інвеститури як процесу легітимації уряду на підставі його програми. Королівський акт про його призначення не є остаточним, а лише проміжним; він тільки надає уряду конституційні можливості вимагати свого затвердження [Див.: 6, с.149]. Означені факти однозначно свідчать про дрейф цієї дуалістичної монархії в напрямку парламентаризму. Формами урядової відповідальності в Марокко є відмова в довірі й резолюція осудження.

Незважаючи на закріплення в конституціях дуалістичних монархій відповідальності уряду перед парламентом, це досить часто є фікцією: за традицією уряд практично повністю підпорядкований монархові. Монархи цих країн неодноразово розпускали парламенти і взагалі правили без них роками й навіть десятиліттями. Узагальнення текстів конституцій і політико-правової практики дуалістичних монархій говорить про те, що в державах з такою формою правління формально існує *напівпарламентський (змішаний) спосіб відповідальності уряду*, як правило, з домінуванням *відповідальності перед монархом*.

Напівпрезидентським республікам здебільшого притаманна подвійна відповідальність уряду – перед парламентом і главою держави. Процедура імпічменту передбачена тільки стосовно президента і не застосовується до урядовців. Колективна політична відповідальність уряду перед парламентом поєднується з персональною – кожного міністра за дії в межах його компетенції. У деяких напівпрезидентських республіках політична відповідальність уряду має свої суттєві відмінності, в результаті чого одні з них тяжіють до парламентарної моделі (Франція), інші – навпаки, до суперпрезидентської (Російська Федерація). З урахуванням важливості цього питання для України, яка за Конституцією 1996 р. теж є напівпрезидентською республікою, воно має стати предметом окремого, більш глибокого дослідження.

У цілому ж, механізм відповідальності виконавчої влади перед парламентом як єдиним органом законодавчої влади може бути окреслений поняттям “взаємовідносини довіри”: коли законодавчий орган довіряє виконавчій владі, прем’єр-міністр і члени уряду зберігають свої посади, але уряд подає у відставку й замінюється новим, як тільки виконавча влада, за будь-яких причин, втрачає цю довіру. При цьому в деяких випадках цей процес може супроводжуватися необхідністю

проведення нових виборів до законодавчого органу чи реструктуризації сил всередині вже існуючої законодавчої влади (утворення нових коаліцій чи альянсів серед парламентських партій) з метою формування нового уряду, який задовольняв би парламент і користувався підтримкою більшості.

Особливий спосіб відповідальності уряду існує в країнах колишнього соціалістичного табору й сучасних держав соціалістичної орієнтації (В'єтнам, Китай, КНДР, Куба), де він формально відповідає перед вищим представницьким органом державної влади, а фактично (в умовах однопартійної системи) – перед партійним керівництвом. З огляду на те, що принципи поділу влади й парламентаризму не сприймаються пануючою в цих країнах державно-правовою доктриною, такий спосіб відповідальності уряду можна назвати *псевдопарламентським* або *квазіпарламентським*.

Вищевикладене дає підстави для висновку, що тип політичної відповідальності уряду, так само як і спосіб його формування, обумовлено існуючою в країні формою правління. У деяких випадках саме модель урядової відповідальності є вирішальним критерієм при визначенні конкретної форми правління (наприклад, при розмежуванні абсолютних і дуалістичних монархій, парламентарних і змішаних республік). Абсолютним монархіям властивий виключно позапарламентський спосіб відповідальності уряду, змішаний (парламентсько-президентський) – дуалістичним монархіям і напівпрезидентським республікам. Обмежено позапарламентська модель урядової відповідальності існує у президентських республіках. За умов парламентського правління (парламентарні монархії, парламентарні республіки) політична відповідальність уряду здебільшого має обмежено парламентський характер і лише в деяких парламентських країнах зі слабкими позиціями глави держави зустрічається суто парламентський тип урядової відповідальності. Квазіпарламентський спосіб відповідальності уряду притаманний державам колишнього соціалістичного табору. Отже, тип політичної відповідальності уряду віддзеркалює ступінь концентрації влади серед вищих органів держави, характер взаємовідносин між ними, розклад політичних сил на вищому рівні державної організації й механізм здійснення політичної волі суверена (народу або монарха).

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, слід вказати, що тип політичної відповідальності уряду, як і порядок його формування, є суттєвим для характеристики існуючих форм правління, але зовсім не вичерпує їх змісту. Всебічний аналіз такого складного політико-правового феномена, як форма правління, вимагає дослідження й

иших його елементів, зокрема, компетенції вищих органів державної влади та способів взаємодії між ними.

- Список літератури:* 1. Авакьян С.А. Санкции в советском государственном праве // Сов. государство и право. – 1973. – №11. – С. 31-33. 2. Ардан Ф. Франция: государственная система / Пер. с фр. – М.: Юрид. лит., 1994. – 176 с. 3. Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 164 с. 4. Георгица А.З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. – Чернівці: Рута, 1998. – 483 с. 5. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с фр. – М.: Юристь, 2002. – 365 с. 6. Жарраф М. Політичний аналіз конституцій Марокко: 1962-1996 рр. // Право України. – 2003. №9. – С.147-149. 7. Иностранное конституционное право / Под ред. В.В.Маклакова. – М.: Юристь, 1996. – 512 с. 8. Исаев М.А. Основы конституционного строя Норвегии. – М.: Муравей, 2001. – 213 с. 9. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М.: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 816 с. 10. Конституции зарубежных государств. Американский континент. – Ереван: Мхитар Гош, 1998. – 392 с. 11. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4-х т. – Т. 1-2: Ч. общ. / Отв. ред. Б.А.Страшун. – М.: Изд-во БЕК, 1999. – 784 с. 12. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4-х т. Том 3. Особ. ч. Страны Европы / Отв. ред. Б.А.Страшун. – М.: Изд-во БЕК, 1998. – 764 с. 13. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина. – М.: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с. 14. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. правн. фундація, Вид-во “Право”, 1996. – 544 с. 15. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М.: Юнити – Дана, 2002. – 687 с. 16. Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. документов. – М.: Манускрипт, Юрайт, 1998. – 672 с. 17. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: Академія, 2002. – 253 с. 18. Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгрессом / Пер. с англ. / Под общ. ред. Дж.Тарбера. – М.: Изд. гр. “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 416 с. 19. Сапронова М.А. Арабский восток: власть и конституции. – М.: МГИМО, 2001. – С. 107 – 115. 20. Уилсон Дж. Американское правительство / Пер. с англ. – М.: Изд. гр. “Прогресс”, “Универс”, 1995. – 512 с. 21. Хачим Ф.И. Конституционное право стран Ближнего Востока (Иран, Египет, Израиль, ОАЭ, Ирак). – М.: Изд-во РУДН, 2001. – 138 с. 22. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Юристь, 1997. – 568 с. 23. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.: АртЕк, 1997. – 264 с. 24. Шон Д.Т. Конституционная ответственность // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 39-42.

Надійшла до редакції 31.10.2003 р.

УДК 347.19

Е.Р. Кибенко, канд. юрид. наук, доцент
Национальная юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков

ПРОЦЕДУРА ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ВЫКУПА АКЦИЙ У МИНОРИТАРНЫХ АКЦИОНЕРОВ: ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ

Одним из негативных последствий массовой или, как ее еще назы-